ePublishing

The Greek Review of Social Research

Vol 62 (1986)

62

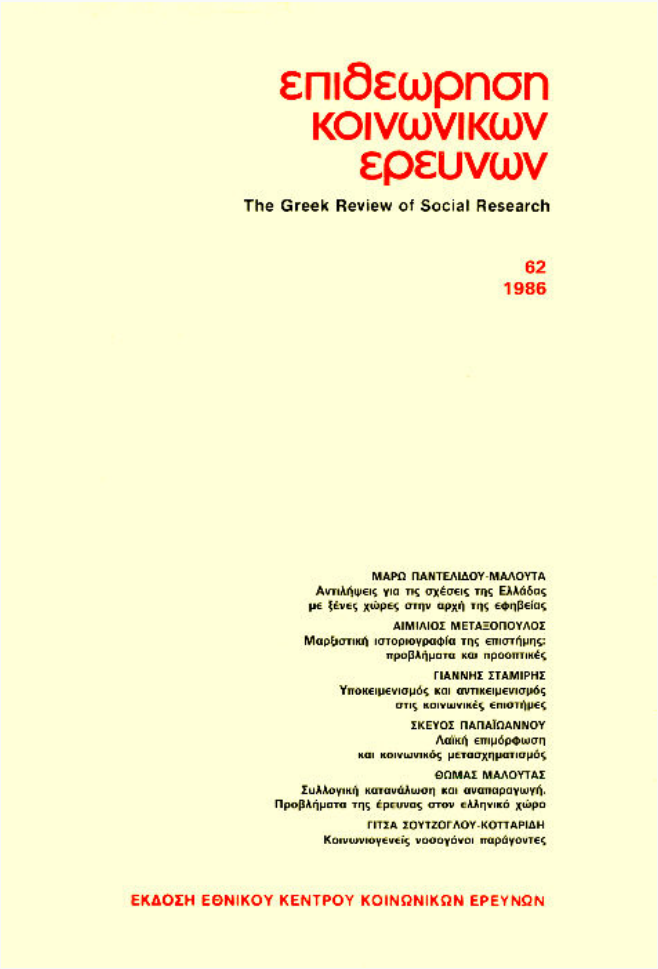

Συλλογική κατανάλωση και κοινωνική αναπαραγωγή: προβλήματα της έρευνας στον ελληνικό χώρο

Θωμάς Μαλούτας

doi: 10.12681/grsr.637

Copyright © 1986, Θωμάς Μαλούτας

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0.

To cite this article:

Μαλούτας Θ. (1986). Συλλογική κατανάλωση και κοινωνική αναπαραγωγή: προβλήματα της έρευνας στον ελληνικό χώρο. *The Greek Review of Social Research*, *62*, 124–142. https://doi.org/10.12681/grsr.637

https://epublishing.ekt.gr | **e-Publisher:** EKT | **Downloaded at:** 12/10/2024 07:23:35

*Θωμάς Μαλούτας**

ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ

Προβλήματα της έρευνας στον ελληνικό χώρο[1]

Το κείμενο αυτό αποτελεί μια επανεκτίμηση ορισμένων στοιχείων της θεωρητικής θεμελίωσης μιας έρευνας με αντικείμενο τα συλλογικά μέσα κατανάλωσης στον αθηναϊκό χώρο, που πραγματοποιήθηκε μεταξύ 1979 και 1982 (Μαλούτας, 1982). Η ανάγκη για την επανεκτίμηση αυτή προέκυψε και ως αποτέλεσμα της ίδιας της έρευνας αλλά και των νεότερων θεωρητικών επεξεργασιών στο θέμα της συλλογικής κατανάλωσης. Στόχος του κειμένου αυτού είναι η ανάπτυξη της προβληματικής για τον ενδεδειγμένο μεθοδολογικό προσανατολισμό της σχετικής έρευνας στην Ελλάδα, με βασικούς άξονες την επανεκτίμηση που αναφέραμε και το χαρακτήρα της ανάπτυξης της συλλογικής κατανάλωσης στις ελληνικές συνθήκες.

Η συλλογική κατανάλωση αποτελεί μορφή, ή μάλλον σύνολο μορφών κατανάλωσης που έχουν ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά και που είναι αποτέλεσμα της τάσης κοινωνικοποίησης της κατανάλωσης. Η τάση αυτή εμφανίστηκε ιδιαίτερα έντονη στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες, συνδυαζόμενη με τις αυξανόμενες δυσκολίες λειτουργίας των κλασικών ατομικο-εμπορευματικών διαδικασιών αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης (ΑΕΔ). Οι δυσκολίες αυτές μπορούν επιγραμματικά να συνοψιστούν στο

---

* Ερευνητής στο ΕΚΚΕ.

1. Μια πρώτη γραφή του κειμένου αυτού δημοσιεύτηκε στο *Villes en parallèle* (Maloutas, 1986). Επίσης, ένα τμήμα του παρουσιάστηκε το Μάρτιο του 1986 στο σεμινάριο «Ζητήματα χώρου και κοινωνικών σχέσεων» που οργανώθηκε από το Ινστιτούτο Περιφερειακής Ανάπτυξης της Παντείου.

Ευχαριστώ τους Πάνο Γετίμη, Παρασκευή Καμούτση, Βύρωνα Κοτζαμάνη και Δημήτρη Οικονόμου για τα σχόλια και τις παρατηρήσεις τους στη φάση προετοιμασίας του τελικού κειμένου.

ότι οι ατομικο-εμπορευματικές καταναλώσεις τις οποίες επιτρέπει και στις οποίες οδηγεί ο μισθός —ο οποίος αποτελεί το μέσο ΑΕΔ στο πλαίσιο της σχέσης της εργατικής δύναμης με το κεφάλαιο— είναι όλο και λιγότερο σε θέση να αναπαράγουν την εργασιακή δύναμη στο συνεχώς υψηλότερο ποιοτικά και ποσοτικά επίπεδο που απαιτείται από τη συνεχή ανάπτυξη και εξέλιξη της παραγωγικής διαδικασίας.

Η τάση κοινωνικοποίησης της κατανάλωσης εμφανίζεται λοιπόν ως προσπάθεια να ξεπεραστούν οι δυσκολίες που οφείλονται στον ατομικο-εμπορευματικό χαρακτήρα της διαδικασίας ΑΕΔ. Η ανάγκη για το ξεπέρασμα αυτό παρουσιάζεται και για το κεφάλαιο και για τους φορείς της εργασιακής δύναμης. Όμως, οι λόγοι, οι τρόποι, η έκταση και οι προοπτικές του ξεπεράσματος διαφέρουν για κάθε κατηγορία. Επιπλέον, οι παραπάνω λόγοι, κτλ., διαμορφώνονται μέσα σε συγκεκριμένες ιστορικές συγκυρίες και χωρικά πλαίσια, πράγμα που τους προσδίδει και τον ιδιαίτερο και μοναδικό χαρακτήρα τους. Η τάση κοινωνικοποίησης της κατανάλωσης δεν αποτελεί, κατά συνέπεια, μονοσήμαντη διαδικασία ούτε ιστορικά ούτε κοινωνικά, πράγμα που φαίνεται πρακτικά και από το ότι η εξάπλωσή της δεν είχε γραμμική εξέλιξη και δεν παρουσιάστηκε με την ίδια ένταση και στην ίδια έκταση στις διάφορες χώρες.

Βασικός μοχλός ανάπτυξης της τάσης αυτής είναι το κράτος, πράγμα που σημαίνει ότι, από τη μια πλευρά, η ανάλυση της συλλογικής κατανάλωσης προϋποθέτει κάποια θεωρία για το κράτος και, από την άλλη, συμβάλλει στην ανάπτυξη των σχετικών θεωριών. Δεν θα επεκταθούμε στο ζήτημα αυτό. Σημειώνουμε μόνον ότι οι αρχικές επεξεργασίες για τη συλλογική κατανάλωση ήταν άμεσα συνδεδεμένες με τη θεωρία του «κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού» και, ενδεχομένως, πολλές από τις δυσκολίες που προέκυψαν οφείλονται στην αρχική αυτή σύνδεση.

Τα δύο βασικά χαρακτηριστικά των συλλογικών μέσων κατανάλωσης είναι α. η συλλογική μορφή ιδιοκτησίας τους και β. η συλλογική μορφή ιδιοποίησης του προϊόντος ή υπηρεσίας που παρέχουν. Συλλογικά μέσα κατανάλωσης έχει επικρατήσει να ονομάζονται εκείνα που διαθέτουν τουλάχιστον ένα από τα δύο παραπάνω χαρακτηριστικά.[2]

---

2. Σχετικά παραδείγματα:

α. Περίπτωση συλλογικής μορφής ιδιοκτησίας του μέσου και ατομικής μορφής ιδιοποίησης του προϊόντος: ενοικιαζόμενη εργατική κατοικία.

β. Περίπτωση συλλογικής μορφής ιδιοποίησης της υπηρεσίας και ατομικής ιδιοκτησίας του μέσου: ιδιωτικό σχολείο.

γ. Περίπτωση συλλογικής μορφής ιδιοκτησίας του μέσου και συλλογικής ιδιοποίησης της υπηρεσίας: δημόσια μαζικά μέσα συγκοινωνίας.

Η υιοθέτηση ενός τόσο ευρέος ορισμού της συλλογικής κατανάλωσης ως εννοιολογικού εργαλείου δημιουργεί κάποια ερωτηματικά. Μπορούν να συστεγάζονται εννοιολογικά καταναλώσεις που οι διαφορές τους στοιχειοθετούν και διαφορετικούς ρόλους στο επίπεδο αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης; Το πρόβλημα αυτό —που τίθεται συχνότερα με τη μορφή της αδυναμίας να παραχθεί ένας ολοκληρωμένος κατάλογος των μέσων συλλογικής κατανάλωσης που να αντιστοιχεί σε μια εννοιολογικά ομοιογενή κατηγορία «συλλογικής κατανάλωσης»— δημιουργείται από τη σύγχυση που υπάρχει κατ' αρχήν στο επίπεδο της διατύπωσής του μεταξύ διαφορετικών επιπέδων αφαίρεσης. Η ουσία του εννοιολογικού εργαλείου που πραγματευόμαστε είναι η τάση κοινωνικοποίησης της κατανάλωσης που χαρακτηρίζει, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, ένα ευρύ φάσμα μέσων κατανάλωσης ως τάση υπερπήδησης των αντιφάσεων της ατομικής μορφής κατανάλωσης και όχι ο συγκεκριμένος ρόλος καθενός από αυτά. Ως εννοιολογικό εργαλείο η συλλογική κατανάλωση είναι μια αφαιρετική κατηγορία που παίρνει το νόημά της όχι περιγράφοντας κάποια εμπειρική πραγματικότητα, αλλά διαρθρωνόμενη με άλλα εννοιολογικά εργαλεία στο πλαίσιο θεωρητικών προτάσεων[3] που στόχο έχουν όχι να αναπαραστήσουν αλλά να θέσουν προβλήματα σε σχέση με την πραγματικότητα.

Το παραπάνω ερώτημα πρέπει, συνεπώς, να αναδιατυπωθεί: Κατά πόσον το εννοιολογικό εργαλείο «συλλογική κατανάλωση» είναι ικανό να προβληματίσει παραγωγικά την πραγματικότητα και, πιο συγκεκριμένα, σε ποιων φαινομένων την καλύτερη διερεύνηση συμβάλλει. Η άποψη εκείνων που υπήρξαν οι πρωτεργάτες της σχετικής προβληματικής ήταν, όπως θα δούμε και πιο κάτω, ότι ο ρόλος της συλλογικής κατανάλωσης είναι ιδιαίτερα κεντρικός, είναι ρόλος ερμηνευτικού άξονα για τη συνολική διαδικασία αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης και της εξέλιξής της, με πολύ σημαντικές, εξάλλου, επιπτώσεις και στο επίπεδο της παραγωγικής διαδικασίας και, άρα, στο σύνολο της κοινωνικής αναπαραγωγής. Ο αρχικός «ενθουσιασμός» έχει πλέον μετριαστεί, πράγμα που φαίνεται και από τη σχετική μείωση του ενδιαφέροντος για το θέμα. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι η εξέλιξη αυτή ήταν σχεδόν αναπόφευκτη αν σκεφτούμε ότι σήμερα βρισκόμαστε σε μια εποχή μετα-στρουκτουραλιστική ενώ οι θεωρητικές προτάσεις για τη συλλογική κατανάλωση διαμορφώθηκαν στις αρχές της προηγούμενης δεκαετίας και σε μια χώρα —Γαλλία— όπου οι στρουκτουραλιστικές ερμηνείες

3. Η προσπάθεια ορισμού του περιεχομένου του εννοιολογικού εργαλείου «συλλογική κατανάλωση» ως συνόλου των συγκεκριμένων μέσων στα οποία αναφέρεται είναι μεθοδολογικά εξίσου λανθασμένη με την προσπάθεια ορισμού του περιεχομένου του εννοιολογικού εργαλείου «εργατική τάξη» ως συνόλου των συγκεκριμένων ατόμων στα οποία αναφέρεται.

κυριαρχούσαν στο μεγαλύτερο μέρος του φάσματος των κοινωνικών επιστημών.

Παρ' όλα αυτά, η συλλογική κατανάλωση μπορεί, κατά τη γνώμη μας, να παίξει σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη της σχετικής έρευνας. Η δική μας προσπάθεια οδηγεί προς αυτό το συμπέρασμα γιατί, όπως θα δούμε, ενώ η προβληματική που διατυπώνουμε είναι κριτική προς τη μεταφορά ερμηνευτικών σχημάτων που δεν ανταποκρίνονται στις ανάγκες ανάλυσης των ελληνικών συνθηκών, η κατάληξη της κριτικής αυτής είναι μάλλον η συμπλήρωση παρά η απόρριψη της θεωρητικής πρότασης. Παράλληλα, και αυτό είναι ίσως το σημαντικότερο, η ίδια η κριτική και η ερμηνευτική πρόταση στην οποία καταλήγει, ξεκινούν από τη συλλογική κατανάλωση και με την έννοια αυτή δικαιώνουν την ύπαρξή της στο πλαίσιο του θεωρητικού σχήματος που φαίνεται έτσι να «προβληματίζει» παραγωγικά την πραγματικότητα.

Πέρασαν ήδη περισσότερα από δέκα χρόνια από τότε που πρωτοεμφανίστηκε η συλλογική κατανάλωση στη μαρξιστική βιβλιογραφία ως εννοιολογικό εργαλείο ενταγμένο σε κάποιες γενικότερες θεωρητικές προτάσεις για τον αστικό χώρο (Castells, 1972). Η θέση της συλλογικής κατανάλωσης στις προτάσεις αυτές ήταν μάλιστα ιδιαίτερα σημαντική, αφού η τελευταία αποτελούσε πρωταρχική συνισταμένη του ορισμού του αστικού χώρου ως χώρου αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης. Από τότε, η συλλογική κατανάλωση εμφανίζεται όλο και περισσότερο στο επίκεντρο της προβληματικής πολλών ερευνών για τον αστικό χώρο (Preteceille, Pincon, Rendu, 1975· Chantrin, Pincon. Preteceille, Rendu, 1976 και 1977· Pincon, 1979· Pincon-Charlot, 1981) καθώς και στο επίκεντρο της συζήτησης για το εννοιολογικό εργαλείο των αναγκών (Terrail, 1975 και 1975α· Preteceille, 1975· Moynot, 1975· Magri, 1975· Chombart de Lauwe, 1975· Godard, 1975· Grevet, 1976· Decaillot, Preteceille, Terrail, 1977· Pincon, 1978· Capian, 1979· Preteceille, Terrail, 1985).

Κατά την ίδια περίοδο —και πάντοτε στη Γαλλία, απ' όπου ξεκίνησε η σχετική προβληματική— η συλλογική κατανάλωση κατέχει σημαντική θέση στο έργο του J. Lojkine ο οποίος την ενσωματώνει στις «γενικές συνθήκες της παραγωγής» και, κατά προέκταση, τη συνδέει με τα όρια της καπιταλιστικής ανάπτυξης του αστικού χώρου (1976 και 1977). Οι θεωρητικές επεξεργασίες του Lojkine και η κριτική σ' αυτές (Pickvance, 1976· Theret, 1982) δεν θα μας απασχολήσουν εδώ. Θα σημειώσουμε μόνο το γεγονός ότι η προσέγγιση του Lojkine καθώς και εκείνη που χαρακτηρίζει τις σχετικές έρευνες του Centre de Sociologie Urbaine, οι οποίες καλύπτουν και το μεγαλύτερο μέρος των αναφορών που κάναμε πιο πάνω, αναπτύχθηκε ως έντονη κριτική σε ορισμένες αλτουσεριανές θέσεις και ειδικά στο ζήτημα των «ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους» (Appareils idéologiques d' Etat). Η κριτική αυτή

προσέγγιση ξεπέρασε μεν κάποια από τα όρια της αλτουσεριανής ανάλυσης, χαρακτηρίζεται όμως, παράλληλα, από οικονομισμό, παραμένει σε στρουκτουραλιστικό πλαίσιο και θέτει με τη σειρά της νέα προβλήματα στην προώθηση της σχετικής έρευνας.

Η σχεδόν ολοκληρωτική απουσία θεωρητικών προτάσεων και, κατά προέκταση, υποθέσεων έρευνας, που ν' αφορούν τον πολυπροσδιορισμό της θέσης των συλλογικών μέσων κατανάλωσης στο πλαίσιο συγκεκριμένων κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών –με τη συνεκτίμηση δηλαδή και των μη οικονομικών παραγόντων προσδιορισμού της θέσης αυτής, καθώς και εκείνων, οικονομικών ή μη, που δεν είναι συνυφασμένοι με τις δομές του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής– ευθύνεται σε μεγάλο βαθμό για το γεγονός ότι οι σχετικές έρευνες βρίσκονται μπροστά στην αδυναμία να προχωρήσουν πέρα από το επίπεδο των υποθέσεών τους. Τα αποτελέσματα των ερευνών αυτών αποτέλεσαν περισσότερο εικονογράφηση παρά πραγματικό έλεγχο υποθέσεων. Το πρόβλημα αυτό αφορά εξίσου και την έρευνα που προαναφέραμε για τα συλλογικά μέσα κατανάλωσης στην Αθήνα.

Στις συνθήκες αυτές, επιβάλλεται, κατά τη γνώμη μας, μια «στροφή στο συγκεκριμένο», για την ανάπτυξη της σχετικής έρευνας. Η ανάγκη για τη στροφή αυτή δεν οφείλεται σε νοσταλγία του εμπειρισμού, αλλά, αντίθετα, στην προσπάθεια ολόπλευρης ανάλυσης των εξεταζόμενων φαινομένων και ιδιαίτερα της ιστορικής τους διάστασης. Μια τέτοια στροφή έχει αρχίσει, άλλωστε, να γίνεται από αρκετούς ερευνητές για τους οποίους η χωρική διάσταση των κοινωνικών φαινομένων βρίσκεται στο επίκεντρο των ενδιαφερόντων τους (Gregory, 1982, Massey, 1984, Castells, 1984, κ.ά.).

Στο επίπεδο των συλλογικών μέσων κατανάλωσης ειδικότερα, η συζήτηση που γίνεται εδώ και μερικά χρόνια για τις πολιτικές επιπτώσεις των μορφών κατανάλωσης της κατοικίας –η συζήτηση αυτή γίνεται κυρίως στις σελίδες του *International Journal of Urban and Regional Research* και επικεντρώνεται σε μεγάλο βαθμό στην επανεκτίμηση της βεμπεριανής αντίληψης για τις κοινωνικές τάξεις (Saunders, 1978, 1984· Kemeny, 1980· Thorns, 1981· Edel, 1982· Pratt, 1982· Harloe, 1984)– θα μπορούσε να οδηγήσει, υπό ορισμένες προϋποθέσεις, προς την κατεύθυνση της στροφής αυτής.

Είναι απαραίτητο, στο σημείο αυτό, να αναφερθούμε σε ορισμένα σημαντικά στοιχεία που αφορούν τις ιδιαιτερότητες του ρόλου των συλλογικών μέσων κατανάλωσης στις ελληνικές συνθήκες, ώστε να μπορέσουμε ν' αποφανθούμε σχετικά με τις συγκεκριμένες επιλογές στις οποίες μας οδηγεί η στροφή στο συγκεκριμένο.

Πριν όμως περάσουμε στην παρουσίαση αυτή, πρέπει να καθορίσουμε την έννοια με την οποία χρησιμοποιούμε τον όρο «ιδιαιτερότητα». Πρόκειται ουσιαστικά για την ιδιαιτερότητα της ελληνικής κατάστασης, σε σχέση με

εκείνη των χωρών που αποτέλεσαν το πλαίσιο επεξεργασίας των βασικών θεωρητικών προτάσεων για τη συλλογική κατανάλωση. Η ιδιαιτερότητα αυτή συνίσταται κυρίως στο χαμηλότερο επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής που τη χαρακτηρίζει συγκριτικά. Η συγκρισιμότητα των παραπάνω καταστάσεων βασίζεται στο κοινό θεμελιακό τους χαρακτηριστικό που είναι ο κυρίαρχος τρόπος παραγωγής.[4] Έχοντας καθορίσει την έννοια της ιδιαιτερότητας κατ' αυτόν τον τρόπο, οι άμεσες ή έμμεσες συγκρίσεις μπορούν να έχουν περιορισμένη μεν αλλά ουσιαστική συνεισφορά στη μελέτη της κατάστασης που μας ενδιαφέρει. Αντίθετα, η απουσία ορισμού της ιδιαιτερότητας κάνει οποιαδήποτε σύγκριση μη λειτουργική: η ιδιαιτερότητα γίνεται ταυτολογία, αφού κάθε συγκεκριμένη κατάσταση είναι εξ ορισμού ιδιαίτερη.

Η υπόθεση σχετικά με την ιδιαιτερότητα του ρόλου των συλλογικών μέσων κατανάλωσης στην Ελλάδα θα παρουσιαστεί με βάση τρεις άξονες: τα κύρια χαρακτηριστικά της κατάστασής τους, τη σχετική κρατική πολιτική και τη συσχέτιση του ζητήματος της ανάπτυξής τους με τα συμφέροντα του κεφαλαίου αφ' ενός και των καταναλωτών αυτών των μέσων αφ' ετέρου.

α. Η κατάσταση των συλλογικών μέσων κατανάλωσης στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται κατ' αρχήν από σχετική ανεπάρκεια, με την έννοια ότι η ανάπτυξή τους βρίσκεται σε αρκετά χαμηλότερο επίπεδο από εκείνη των αντίστοιχων μέσων στις περισσότερες ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες. Η ανεπάρκεια αυτή στοιχειοθετείται τόσο από τη μικρή ανάπτυξη της κοινωνικοποίησης της κατανάλωσης, όσο και από την ποιότητα των προσφερόμενων προϊόντων και υπηρεσιών.

Πέρα από τη σχετική ανεπάρκεια, μπορεί να υποστηριχθεί ότι υπάρχει κατάσταση έλλειψης συλλογικών μέσων κατανάλωσης; Αν ορίσουμε ως έλλειψη συλλογικών μέσων κατανάλωσης το επίπεδο εκείνο ανάπτυξής τους που δεν επιτρέπει την πλήρη ικανοποίηση των ανάλογων αναγκών, μπορούμε προφανώς να υποστηρίξουμε ότι υπάρχει τέτοια κατάσταση στο βαθμό που δεχόμαστε ότι η κυριαρχία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής οδηγεί απαρέγκλιτα σε μερική και αλλοτριωμένη ικανοποίηση των αναγκών. Όμως, ένας τέτοιος ορισμός δεν είναι καθόλου λειτουργικός. Αντίθετα, αν ορίσουμε την έλλειψη ως κατάσταση στο πλαίσιο της οποίας τα υπάρχοντα συλλογικά μέσα κατανάλωσης δεν επιτρέπουν ούτε καν την περιορισμένη ικανοποίηση των αναγκών που υπαγορεύει η λογική του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, η απάντηση στο παραπάνω ερώτημα γίνεται πιο ενδιαφέρουσα

4. Η συγκρισιμότητα δεν πρέπει να εκληφθεί ως τίποτα περισσότερο από την έννοια που της προσδίδει η περιορισμένη βάση στην οποία τη στηρίξαμε. Ο κοινός κυρίαρχος τρόπος παραγωγής δεν σημαίνει δηλαδή ούτε ενιαίο βαθμό κυριαρχίας ούτε διαφορετικά στάδια-φάσεις μιας ενιαίας πορείας για όλες τις συγκρίσιμες καταστάσεις, κτλ.

αλλά και λιγότερο προφανής. Αν δεχτούμε ότι η σχετική απάντηση είναι καταφατική —πράγμα που είναι και το πιθανότερο, αλλά δεν μπορεί να θεμελιωθεί με βάση το σημερινό επίπεδο ανάπτυξης της έρευνας— προκύπτει ένα νέο βασικό ζήτημα: με ποια μέσα στάθηκε δυνατό να αποφεύγονται οι κρίσεις που λογικά θα έπρεπε να προκύπτουν από μια τέτοια κατάσταση έλλειψης και να εξασφαλίζεται τελικά η αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων;

— Με την ικανοποίηση των σχετικών αναγκών μέσω καθαρά ατομικοεμπορευματικών καταναλώσεων, παρά τη γενική τάση κοινωνικοποίησης της κατανάλωσης.

— Με την ικανοποίηση των σχετικών αναγκών μέσω «εναλλακτικών» καταναλώσεων, την πραγματοποίηση των οποίων επιτρέπει η επιβίωση ορισμένων παραδοσιακών πρακτικών.

— Με την καταπιεστική αποδοχή της μη ικανοποίησης των σχετικών αναγκών.

Οι δυνατότητες απάντησης που παραθέτουμε δεν τίθενται αναγκαστικά σε εναλλακτική βάση, με την έννοια ότι η υιοθέτηση οποιασδήποτε από αυτές δεν σημαίνει και τον αναγκαστικό αποκλεισμό της ύπαρξης στοιχείων από τις υπόλοιπες.

Πέρα από την απάντηση στο παραπάνω ζήτημα, που σήμερα δεν είναι δυνατό να δοθεί με ικανοποιητικό τρόπο λόγω της έλλειψης του απαραίτητου εμπειρικού υπόβαθρου, τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της κατάστασης των συλλογικών μέσων κατανάλωσης μαρτυρούν για τη φυσιογνωμία των παραγόντων που την προσδιορίζουν και ιδιαίτερα για το επίπεδο ανάπτυξης της παραγωγικής διαδικασίας. Παράλληλα, η κατάσταση των συλλογικών μέσων κατανάλωσης επηρεάζει, με τη σειρά της, τη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας των παραγόντων που προαναφέραμε. Αυτό σημαίνει ότι η διαφορά μεταξύ του προτύπου (κατάσταση των συλλογικών μέσων κατανάλωσης στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες)[5] και της ελληνικής κατάστασης δεν αποτελεί διαφορετική φάση αλλά μάλλον διαφορετικό τύπο ανάπτυξης των μέσων αυτών.

Εκτός από τη σχετική ανεπάρκεια και την πιθανολογούμενη έλλειψη συλλογικών μέσων κατανάλωσης που αναφέραμε, η κατάσταση των μέσων αυτών στην Ελλάδα παρουσιάζει και μια σειρά άλλων χαρακτηριστικών. Το επίπεδο ανεπάρκειας δεν είναι ενιαίο για όλα τα είδη των σχετικών μέσων: εκείνα που έχουν σχέση με την υγεία, π.χ., παρά τις ελλείψεις τους, είναι φανερό ότι αποτελούν αντικείμενο πολύ μεγαλύτερης προσοχής από εκείνα που αφορούν στον εκπολιτισμό.

---

5. Η κατάσταση των μέσων αυτών στις διάφορες ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες δεν παρουσιάζει ενιαία χαρακτηριστικά. Εδώ αναφέρεται συνολικά μόνο με την έννοια της σημαντικά μεγαλύτερης ανάπτυξής τους στις χώρες αυτές.

Εξάλλου, η κοινωνική κατανομή και η κατανομή στο χώρο των συλλογικών μέσων κατανάλωσης δεν είναι οπωσδήποτε ισομερής. Ο εντοπισμός της μορφολογίας των κατανομών αυτών και της εξέλιξής της, καθώς και των καθοριστικών της παραγόντων αποτελεί, άλλωστε, τον άμεσο στόχο της έρευνας στον τομέα αυτό. Η έλλειψη σχετικών εμπειρικών ερευνών είναι όμως σχεδόν ολοκληρωτική και κάνει επισφαλή κάθε προσπάθεια ένταξης των επιμέρους παρατηρήσεων και εκτιμήσεων σε μια συνολική ερμηνευτική πρόταση.

Η έρευνα για τα συλλογικά μέσα κατανάλωσης στον αθηναϊκό χώρο, στην οποία αναφερθήκαμε προηγουμένως (Μαλούτας, 1982), μας οδήγησε στον εντοπισμό ορισμένων χαρακτηριστικών των περιοχών κατοικίας που φαίνεται πως έχουν σχέση με την κοινωνική κατανομή και την κατανομή στο χώρο των μέσων αυτών. Τα χαρακτηριστικά αυτά μάλιστα, χωρίς να διέπονται —εκ πρώτης όψεως τουλάχιστον— από κάποια ενιαία λογική, θα μπορούσαμε να πούμε ότι, κατ' αρχήν, δεν παραπέμπουν στην αναμενόμενη λογική κατανομής, δηλαδή στην άμεση συσχέτιση μεταξύ της κοινωνικής κατανομής και της κατανομής στο χώρο των συλλογικών μέσων κατανάλωσης από τη μια πλευρά και της κοινωνικής στρωμάτωσης των διαφόρων περιοχών από την άλλη. Τα σημαντικότερα από τα χαρακτηριστικά αυτά είναι η εποχή οικοδόμησης της περιοχής, ο βαθμός εξάρτησης της περιοχής από το κέντρο της πόλης και η εξέλιξη αυτής της εξάρτησης, το ειδικό βάρος των παραδοσιακών οικονομικών δραστηριοτήτων στην περιοχή, κτλ.

Η εμπειρία από την έρευνα αυτή, σε συνδυασμό με τη γενικότερη κριτική ορισμένων πλευρών της θεωρητικής της θεμελίωσης, μας οδήγησε στην εκτίμηση ότι η μεθόδευση της σχετικής έρευνας με διερευνήσεις συνολικού χαρακτήρα —π.χ. με τη συνολική διερεύνηση της κατανομής των συλλογικών μέσων κατανάλωσης σε όλη την έκταση του αθηναϊκού χώρου— στο βαθμό που στόχο της έρευνας αποτελεί ο εντοπισμός των σχέσεων αιτίου και αιτιατού που διέπουν την κοινωνική κατανομή και την κατανομή στο χώρο των μέσων αυτών, δεν είναι ενδεδειγμένη τουλάχιστον στην παρούσα φάση. Παρ' όλα αυτά, η συνολική αντιμετώπιση έχει αναντίρρητα το πλεονέκτημα ότι μπορεί να παράσχει γρήγορα μεγάλη ποσότητα στοιχείων. Το πέρασμα όμως από τα στοιχεία αυτά στις σχέσεις που θέλουμε να διερευνήσουμε παρουσιάζει αρκετές δυσκολίες. Δεν αμφισβητούμε την προφανή αναγκαιότητα συλλογής των σχετικών στοιχείων, αλλά τις ερμηνευτικές δυνατότητες που παρέχουν όταν έχουν συλλεγεί κατά τον τρόπο που αναφέραμε. Η πολυπλοκότητα και η ανομοιογένεια του πεδίου διερεύνησης οδηγεί, στο πλαίσιο συνολικών διερευνήσεων, σε αναγκαστικό περιορισμό —και όχι μόνο για λόγους οικονομίας της έρευνας— της συλλεγόμενης πληροφορίας. Στο ζήτημα αυτό θα επανέλθουμε.

β. Όσον αφορά στην κρατική πολιτική για τη συλλογική κατανάλωση στη μεταπολεμική Ελλάδα, μπορεί να αναρωτηθεί κανείς κατά πόσο η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από μια ενιαία πολιτική στον τομέα αυτό. Ορίζοντας το ενιαίο της σχετικής πολιτικής με τον τρόπο που το ορίζει ο Lojkine (1977, 182) εννοούμε την άνιση κοινωνική και χωρική κατανομή των συλλογικών μέσων κατανάλωσης που παράγει και που αποτελεί αναπόφευκτα την ουσία της σε συνθήκες κυριαρχίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Ο ορισμός αυτός, όμως, παραπέμπει στη «μεγάλη διάρκεια», ενώ η «στροφή στο συγκεκριμένο» σημαίνει ενασχόληση και με τις συγκυριακές διαφοροποιήσεις της σχετικής πολιτικής.

Στις περισσότερες δυτικοευρωπαϊκές χώρες η μεταπολεμική περίοδος χαρακτηρίζεται, σε μια πρώτη φάση, από την ανάπτυξη της συλλογικής κατανάλωσης. Τη φάση αυτή τη διαδέχτηκε άλλη κατά τη διάρκεια της οποίας η σχετική ανάπτυξη ανακόπηκε, αμφισβητήθηκε στο επίπεδο της δομής και του κοινωνικού προσανατολισμού της και συχνά εμφανίστηκαν αντίρροπες τάσεις με το πέρασμα ορισμένων κοινωνικοποιημένων καταναλώσεων στον ιδιωτικό τομέα (Preteceille, 1981, Harloe, 1981, κτλ.) ή/και με τη συρρίκνωση άλλων που συχνά οδήγησε στην πλήρη κατάργησή τους.

Στην Ελλάδα η μεταπολεμική περίοδος δεν χαρακτηρίζεται από την ανάπτυξη της συλλογικής κατανάλωσης. Οι πραγματοποιήσεις σε ορισμένους τομείς (υγεία, εκπαίδευση, συγκοινωνίες, κατοικία) ήταν σποραδικές, ενώ άλλοι τομείς (αθλητισμός, εκπολιτισμός, αναψυχή) έμειναν τελείως στο περιθώριο. Όμως, παρά την απουσία ουσιαστικής ανάπτυξης της συλλογικής κατανάλωσης, εμφανίζεται στην αρχή της δεκαετίας του '70 η τάση συμπίεσής της που εκφράστηκε με τη μείωση των επιχορηγήσεων (εργατική κατοικία), με τη στασιμότητα και την παράλληλη ανάπτυξη των αντίστοιχων ιδιωτικών μέσων (υγεία), με τη σημαντική αύξηση του αντίτιμού της (μέσα μαζικής συγκοινωνίας, ηλεκτρικό ρεύμα, κτλ.) (Μαλούτας, 1982, 199-222). Συνεπώς, αν στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες η πολιτική αναδίπλωσης στο θέμα της συλλογικής κατανάλωσης ενέχει τον κίνδυνο πρόκλησης κρίσης στο επίπεδο των συνθηκών αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης, στην Ελλάδα ο κίνδυνος αυτός πρέπει *λογικά* να είναι πολύ μεγαλύτερος, αφού η αναδίπλωση γίνεται παρά το γεγονός ότι η συλλογική κατανάλωση δεν αναπτύχθηκε ποτέ ουσιαστικά.

Στην αρχή της δεκαετίας του '80 το κρατικό ενδιαφέρον για τη συλλογική κατανάλωση παρουσιάζεται ανανεωμένο. Κατά την περίοδο αυτή θα πρέπει να σημειώθηκε σημαντική αύξηση στις δημόσιες επενδύσεις για δημιουργία υποδομής συλλογικής κατανάλωσης —η εκτίμηση αυτή θα πρέπει όμως να επιβεβαιωθεί— καθώς και στις επιχορηγήσεις προς την τοπική αυτοδιοίκηση, πράγμα που δεν μπορούμε παρά να το συνδέσουμε με την πολιτική με-

ταβολή του 1981. Είναι, όμως, ακόμη πολύ νωρίς για να γίνει ασφαλής εκτίμηση της σημασίας και της έκτασης αυτής της στροφής (και αν υπήρξε πράγματι στροφή, η σημερινή συγκυρία μήπως αποτελεί απαρχή «επιστροφής»;) και των επιπτώσεών της στις συνθήκες αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης.

γ. Λογική συνέπεια της κατάστασης που περιγράφουμε θα ήταν η έκφραση δυσαρέσκειας και αντίθεσης, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, από τις βασικές κοινωνικές ομάδες που θίγονται από την ελλιπή ανάπτυξη της συλλογικής κατανάλωσης. Το κεφάλαιο θα έπρεπε να αντιτίθεται σε μια κατάσταση όπου οι συνθήκες αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης δεν αναπτύσσονται κατά τρόπο που να εγγυάται τη συμβατότητα της τελευταίας με τη διαρκώς εξελισσόμενη διαδικασία της παραγωγής. Εξάλλου, σε συνθήκες μονοπωλιακής πίεσης για περιορισμένη και επιλεκτική παραγωγή και αποκλειστική χρήση μέσων συλλογικής κατανάλωσης, ένα μεγάλο τμήμα του κεφαλαίου θα έπρεπε να διάκειται ευνοϊκά προς την κοινωνικοποίηση των δαπανών αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης που αντιπροσωπεύουν αυτά τα μέσα. Το ειδικό βάρος του τμήματος αυτού, μάλιστα, που απαρτίζουν κυρίως οι μικρές και μεσαίες οικονομικές μονάδες, είναι ιδιαίτερα μεγάλο στην Ελλάδα.

Από την άλλη πλευρά, εκείνοι που πωλούν την εργασιακή τους δύναμη, θα έπρεπε λογικά να διεκδικούν τη διαρκή ανάπτυξη του βαθμού κοινωνικοποίησης της αναπαραγωγής του εμπορεύματός τους, ώστε να ξεπερνιούνται, ή έστω να μετατίθενται, οι αντιθέσεις που προκύπτουν από την ατομική και καθαρά εμπορευματική μορφή αυτής της αναπαραγωγής.

Παρ' όλα αυτά, στη μεταπολεμική περίοδο η διεκδίκηση συλλογικών μέσων κατανάλωσης ήταν σποραδική ή και ανύπαρκτη και από τις δύο πλευρές. Παράλληλα, η απουσία ανάπτυξης της συλλογικής κατανάλωσης δεν είχε «παραδόξως» ως αποτέλεσμα τη μείωση ή τη στασιμότητα του επιπέδου κατανάλωσης, πράγμα που εξηγεί, ώς ένα βαθμό, την απουσία σχετικών διεκδικήσεων. Σε πολλές περιπτώσεις υπήρξε μάλιστα καλυτέρευση του επιπέδου κατανάλωσης, όπως π.χ., στον τομέα της στέγασης, όπου η σαφής βελτίωση των συνθηκών κατοικίας αφορούσε σε μεγάλο βαθμό και στα λεγόμενα λαϊκά στρώματα (Κοτζαμάνης, Μαλούτας, 1985).

Τα βασικά στοιχεία της υπόθεσής μας για την ερμηνεία της κατάστασης αυτής, που, όπως είδαμε, χαρακτηρίζεται από την απουσία ανάπτυξης της συλλογικής κατανάλωσης, από την «αδιαφορία» των θιγομένων αλλά και από την απουσία κρίσης στο επίπεδο της αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης, είναι τα εξής:

α. Το επίπεδο ανάπτυξης της παραγωγικής διαδικασίας που, παραμένοντας χαμηλό, δεν καθορίζει επιτακτικά την ανάγκη διεύρυνσης και ποιοτικής

βελτίωσης των στοιχείων αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης, η οποία με τη σειρά της και υπό ορισμένες προϋποθέσεις θα οδηγούσε στην ανάπτυξη της συλλογικής κατανάλωσης.[6]

β. Ο χαμηλός βαθμός συγκεντροποίησης του κεφαλαίου και οι βασικοί τομείς επένδυσής του που δεν είναι από τους ευνοϊκότερους για την ευαισθητοποίησή του στα ζητήματα που θέτει η αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης. Το σημαντικότερο στοιχείο από την άποψη αυτή είναι το μικρό ειδικό βάρος του βιομηχανικού κεφαλαίου και, παράλληλα, η τροφοδότησή του γρήγορα αναπτυσσόμενου τριτογενούς τομέα με εργασιακή δύναμη αναπαραγόμενη σε συνθήκες αντίστοιχες με αυτές που διαμορφώθηκαν ιστορικά με τη συνεχή τροφοδότηση της «υπερτροφικής» διοίκησης και της δημοσιοϋπαλληλίας γενικότερα. Μπορούμε, επίσης, να προσθέσουμε σχετικά ότι ορισμένοι τομείς που παρουσιάζουν σημαντική δραστηριότητα κατά την περίοδο αυτή, είτε έχουν ως εγγενές χαρακτηριστικό το χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης της παραγωγικής διαδικασίας (κατασκευές), είτε παραπέμπουν σε πολύ ειδικές συνθήκες χρήσης της εργασιακής δύναμης (ναυτιλία) που δημιουργούν ανάγκες αρκετά διαφοροποιημένες από εκείνες που οδηγούν στην παραγωγή «κλασικών» συλλογικών μέσων κατανάλωσης.

γ. Το χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης της μισθωτής εργασίας, όχι μόνο σε σχέση με τις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες αλλά και σε σχέση με πολλές από εκείνες το επίπεδο ανάπτυξης των οποίων είναι ανάλογο (Τσουκαλάς, 1984). Αυτό σημαίνει ότι ένα μεγάλο τμήμα του κοινωνικού σώματος δεν αναπαράγεται, άμεσα τουλάχιστον, σύμφωνα με τη λογική των μηχανισμών αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης, πράγμα που διαφοροποιεί και τον κοινωνικό ρόλο των παροχών που είναι συνυφασμένες με αυτήν τη λογική. Μια άλλη όψη του παράγοντα αυτού, που θα πρέπει να τονίσουμε, είναι η «ατελής προλεταριοποίηση» μεγάλου τμήματος των μισθωτών, τα περιουσιακά στοιχεία των οποίων είναι δυνατόν να διοχετεύονται στην αντιμετώπιση καταναλωτικών δαπανών και να περιορίζουν έτσι τη σημασία των σχετικών προβλημάτων.

δ. Η ιδεολογική πρόσδεση στο ατομικό-ιδιωτικό καταναλωτικό πρότυπο, που όχι μόνο δεν έρχεται σε αντίθεση με την κατάσταση που περιγράφουμε αλλά σε μεγάλο βαθμό είναι παράγωγό της, οδηγεί, όταν υπάρχει επιλογή, στη συστηματική προτίμηση της ατομικής κατανάλωσης. Η προτίμη-

---

6. Όταν οι ικανότητες και τεχνικές δυνατότητες της εργασιακής δύναμης, π.χ., παραμένουν πολυποίκιλες, η αναπαραγωγή τους εξασφαλίζεται συνήθως με την πρακτική της μαθητείας. Η ανάπτυξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής οδηγεί στην απειδίκευση (dequalification) της εργασιακής δύναμης, η οποία δίνει τη δυνατότητα ανάπτυξης νέων μορφών —συλλογικών ως επί το πλείστον— αναπαραγωγής της. Η απειδίκευση εννοείται εδώ όπως την ορίζει ο D. Harvey (1982, 98-111).

ση της ιδιοκατοίκησης είναι ίσως το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα από την άποψη αυτή (Burgel, 1970, 86· Σορώκος, 1975, 143-5· Καμούτση, Μαλούτας, υπό δημοσίευση). Επίσης, το γεγονός ότι η συλλογική κατανάλωση, που είναι σε αρκετούς τομείς περιθωριακή, γίνεται συχνά μορφή κατανάλωσης για περιθωριακούς, συμβάλλει αποφασιστικά στην ενίσχυση της παραπάνω προτίμησης.

Στις συνθήκες αυτές δημιουργήθηκε κάποια «ισορροπία» στο επίπεδο των συνθηκών αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης, προϋπόθεση για την οποία υπήρξε η διατήρηση —που συχνά δεν ήταν απλώς διατήρηση αλλά και ανάπτυξη— «εναλλακτικών», ως προς τη συλλογική, μορφών κατανάλωσης. Αυτές οι μορφές, που είτε έχουν σαφώς εμπορευματικό χαρακτήρα και συνδέονται με την ατελή προλεταριοποίηση, είτε παραπέμπουν σε συνθήκες ατελών εμπορευματικών σχέσεων και γίνονται εφικτές λόγω της αντοχής ορισμένων παραδοσιακών δομών —μικρή εμπορευματική παραγωγή, παραδοσιακές δομές εμπορίου, διευρυμένη οικογένεια και δεσμοί στη βάση του κοινού τόπου καταγωγής, μορφολογία αστικών περιοχών (απουσία zoning, υψηλό ποσοστό ιδιοκατοίκησης συνδυαζόμενο με μικρή κινητικότητα του τόπου εργασίας και κατοικίας, κτλ.)— διαμόρφωσαν και ανάλογες πρακτικές κατανάλωσης. Υπάρχουν, έτσι, σε μεγάλο βαθμό, οι συνθήκες ώστε, π.χ., η φύλαξη των παιδιών να γίνεται στο πλαίσιο της διευρυμένης οικογένειας, αποδυναμώνοντας παράλληλα την ανάγκη ύπαρξης παιδικού σταθμού, η επένδυση προσωπικής εργασίας και η αλληλοβοήθεια στο επίπεδο της κατασκευής κατοικίας να απαλλάσσουν, ολικά ή μερικά, από την αναζήτηση λύσης του στεγαστικού προβλήματος με κλασικότερο τρόπο, η πρακτική μαθητεία να μπορεί να απαλλάσσει από την ανάγκη πιο ανεπτυγμένων και ολοκληρωμένων μορφών τεχνικής εκπαίδευσης, κτλ.

Η έννοια της εναλλακτικής κατανάλωσης χρειάζεται αποσαφήνιση ως προς τον τρόπο χρησιμοποίησής της. Κατ' αρχήν μπορούμε να πούμε ότι είναι τουλάχιστον πρωθύστερη, στο βαθμό που αναφερόμαστε στη συγκεκριμένη πραγματικότητα, αφού είναι εναλλακτική προς κάτι το οποίο δεν υπάρχει ούτε προϋπήρχε. Η λειτουργία της εναλλαγής υπάρχει μόνο σε σχέση με στοιχεία του θεωρητικού σχήματος, που έχει προκύψει από τη μελέτη άλλων κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών και το οποίο χρησιμοποιούμε για τη διερεύνηση της ελληνικής πραγματικότητας δεχόμενοι τον κοινό τρόπο παραγωγής ως υπόβαθρο αυτής της χρησιμοποίησης.

Αποσαφήνιση χρειάζεται επίσης και η αναφορά μας σε κάποιες παραδοσιακές/προκαπιταλιστικές δομές, των οποίων η «αντοχή» δημιουργεί δυνατότητες διατήρησης ή και ανάπτυξης «εναλλακτικών» μορφών κατανάλωσης. Η έννοια της προκαπιταλιστικής δομής παρουσιάζεται συχνά πολύ πιο ενιαία και ομοιογενής απ' ό,τι είναι στην πραγματικότητα. Για την αποσαφή-

νιση που επιχειρούμε είναι λοιπόν προτιμότερο να αναφερόμαστε σε προκαπιταλιστικά δομικά στοιχεία, που λειτουργούν πλέον σε μια νέα κατάσταση, διαφορετική από εκείνη στο πλαίσιο της οποίας είχαν αρχικά συγκροτηθεί. Απέναντι στη νέα αυτή κατάσταση —τη δομή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής— κάθε προκαπιταλιστικό στοιχείο διαμορφώνει, ανάλογα με την ιδιαιτερότητά του, μια σχέση που μπορεί να εκτείνεται από την πλήρη αντίθεση μέχρι την απρόσκοπτη ένταξή του στη λογική της. Στο πλαίσιο της σχέσης αυτής ο χαρακτήρας των προκαπιταλιστικών δομικών στοιχείων αλλοιώνεται αλλά και η δομή του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής επιδιαμορφώνεται, διευρύνοντας έτσι το φάσμα των λόγων που οδηγούν σε διαφορετικούς τρόπους και τύπους ανάπτυξης στη βάση ενός κοινού κυρίαρχου τρόπου παραγωγής. Επειδή, εξάλλου, οι καπιταλιστικές δομές δεν αναπτύχθηκαν εκ του μη όντος, αλλά αποτελούν νέους συνδυασμούς ή διαλεκτικές μετεξελίξεις προκαπιταλιστικών δομών, η διαφοροποίηση που γίνεται συνήθως μεταξύ «καπιταλιστικού» και «προκαπιταλιστικού» δεν παραπέμπει τόσο στην ιστορική προέλευση της αναφερόμενης δομής, όσο στην τωρινή σχέση της με τις δομές του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής. Μιλώντας για προκαπιταλιστικά δομικά στοιχεία, σπάνια υπονοεί κανείς, π.χ., το εμπόριο ή το χρήμα.

Σχηματικά μπορούμε λοιπόν να κατατάξουμε τα προκαπιταλιστικά δομικά στοιχεία σε τρεις κατηγορίες:

α. Σε εκείνα που, αυτούσια ή μετεξελισσόμενα, εντάσσονται απόλυτα μέσα στη λογική των νέων παραγωγικών σχέσεων και των οποίων αποτελούν ουσιαστικά συστατικό στοιχείο (π.χ., μισθωτή εργασία, εμπόριο, χρήμα, εργασιακή ιεραρχία, κτλ.).

β. Σε εκείνα που έρχονται σε πλήρη αντίθεση με τις νέες παραγωγικές σχέσεις και αργά ή γρήγορα οδηγούνται σε κατάργηση (π.χ., δουλοπαροικία, απόλυτη μοναρχία, κτλ.).

γ. Σε εκείνα πού παρουσιάζουν αντιφατική σχέση με τις νέες παραγωγικές σχέσεις, είτε παρουσιάζοντας ταυτόχρονα πλευρές που εναρμονίζονται και πλευρές προβληματικές για την ανάπτυξη των νέων αυτών σχέσεων, είτε παρουσιάζοντας συγκυριακές εναρμονίσεις/αντιφάσεις ως προς αυτές (π.χ., γεωπρόσοδος, δουλεία, διευρυμένη οικογένεια, αυτοκατανάλωση, κτλ.).

Τα προκαπιταλιστικά στοιχεία στα οποία είχαμε αναφερθεί προηγουμένως και τα οποία, στις ελληνικές συνθήκες, είχαμε θεωρήσει ως υπόβαθρα της ανάπτυξης εναλλακτικών —ως προς τη συλλογική— μορφών κατανάλωσης, εντάσσονται στην τρίτη από τις παραπάνω κατηγορίες. Η αντιφατικότητά τους απέναντι στις κυρίαρχες παραγωγικές σχέσεις προσθέτει νέα στοιχεία αντίφασης στη δεδομένη δομική αντιφατικότητα των τελευταίων, των

οποίων, όπως ήδη αναφέραμε, επιδιαμορφώνει και τη συνολική φυσιογνωμία.

Ο χαρακτήρας των περισσότερων από τις εναλλακτικές πρακτικές κατανάλωσης είναι υβριδικός σε σχέση με το διαχωρισμό «εμπορευματικές/μη εμπορευματικές». Σε πολλές περιπτώσεις αυτοστέγασης, π.χ., υπάρχουν παράλληλα εμπορευματικές (αγορά υλικών) και μη εμπορευματικές (προσωπική εργασία) καταναλώσεις. Οι μη εμπορευματικές συνιστώσες των καταναλώσεων αυτών είναι εκείνες που επιδρούν καθοριστικά στη διαμόρφωση της ισορροπίας που προαναφέραμε. Ικανοποιώντας τις σχετικές ανάγκες, οι καταναλώσεις αυτές δεν μειώνουν το αξιόχρεο (solvabilite) της ζήτησης όπως οι αντίστοιχες εμπορευματικές, επειδή συμβάλλουν σε πολύ μικρότερο βαθμό στην αύξηση της αξίας της εργασιακής δύναμης και, κατά συνέπεια, στην ανάγκη αύξησης των μισθών.

Ο χαρακτήρας της διαδικασίας αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης στον οποίο παραπέμπουν τα παραπάνω, βρίσκεται σε άμεση συσχέτιση με το χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης της παραγωγικής διαδικασίας. Το χαμηλό αυτό επίπεδο είναι εκείνο που επιτρέπει σε τελική ανάλυση έναν τέτοιο τύπο διαδικασίας αναπαραγωγής, ο οποίος με τη σειρά του συμβάλλει αποφασιστικά στη διατήρηση του χαμηλού επίπεδου ανάπτυξης.

Όμως οι δυνατότητες διατήρησης της ισορροπίας μεταξύ των διαφόρων μορφών κατανάλωσης —που εξαρτώνται άμεσα από τις δυνατότητες ανάπτυξης εναλλακτικών μορφών κατανάλωσης και που μέχρι σήμερα οδήγησαν στην παράκαμψη ενδεχόμενων κρίσεων στο επίπεδο της διαδικασίας αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης— είναι αμφισβητήσιμες. Οι εναλλακτικές μορφές κατανάλωσης βρίσκονται σε μια φθίνουσα πορεία που εντάθηκε κατά την τελευταία δεκαετία. Η ισορροπία που χαρακτηρίζει τη σημερινή κατάσταση των δομών κατανάλωσης γίνεται συνεπώς όλο και πιο επισφαλής λόγω των διαφοροποιήσεων που παρουσιάζονται στο επίπεδο μίας, τουλάχιστον, από τις συνιστώσες της. Έτσι, αν και η απουσία ανάπτυξης της συλλογικής κατανάλωσης στη μεταπολεμική περίοδο δεν οδήγησε σε κρίση τη διαδικασία αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης, οι αυξανόμενες δυσκολίες που συναντά η πραγματοποίηση εναλλακτικών καταναλώσεων είναι λογικά αναμενόμενο ότι θα οδηγήσουν, αν κατά τα άλλα η κατάσταση παραμείνει η ίδια, σε μια τέτοια κρίση.

Η αναμονή μιας τέτοιας εξέλιξης φαίνεται να εναρμονίζεται περισσότερο με τη λογική των σταδίων εξέλιξης παρά με εκείνη της ύπαρξης διαφορετικών τύπων εξέλιξης. Στο πλαίσιο αυτό, η σταδιακή εξαφάνιση του διαφοροποιητικού παράγοντα επιτρέπει/οδηγεί στην απρόσκοπτη ενσωμάτωση της προσδοκώμενης εξέλιξης της συγκεκριμένης κατάστασης σε μια μονοσήμαντα αντιληπτή εξελικτική διαδικασία. Σε μια τέτοια αντιμετώπιση αντιτί-

θενται τόσο ορισμένες σύγχρονες αναλύσεις των δομών κατανάλωσης στον ελληνικό χώρο (Τσουκαλάς, 1986), όσο και η επανεμφάνιση/αναζωογόνηση, στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες παραοικονομίας και, ειδικότερα, παραδοσιακών μορφών κατανάλωσης (Smith, Wallerstein, Evers, 1984· Pahl, 1984· Redclift και Mignone, 1985). Τα παραπάνω δεν σημαίνουν απόρριψη της προοπτικής κρίσης της κατανάλωσης στην Ελλάδα. Δημιουργούν, όμως, πρόσθετες αξιώσεις ανάλυσης για τη θεμελίωση μιας τέτοιας προοπτικής, η οποία θα αποτελεί, τελικά, τη λογικά επικρατέστερη μεταξύ πολλών ανοιχτών εκβάσεων. Στο πλαίσιο της ανάλυσης αυτής θα πρέπει να συνεκτιμηθούν ζητήματα οικονομικής συγκυρίας (η παρατεταμένη κρίση παρουσιάζεται άμεσα συναρτημένη με την αναζωογόνηση του informal sector), επιπέδου και τρόπου ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας, φυλετικού καταμερισμού της εργασίας μέσα αλλά και έξω από το νοικοκυριό, ρόλου και τρόπου λειτουργίας του θεσμού της οικογένειας, κτλ.

Το ζήτημα που μένει τώρα να τεθεί είναι η μετατροπή της ανάγκης για επιστροφή στο συγκεκριμένο και της ιδιαιτερότητας του υπό διερεύνηση πεδίου σε συγκεκριμένες κατευθύνσεις για την ανάπτυξη της σχετικής έρευνας. Όμως, για τη διαμόρφωση αυτών των κατευθύνσεων πρέπει κατ' αρχήν να τεθεί το θέμα του στόχου της έρευνας, που κατά την άποψή μας πρέπει να συνίσταται στην προσπάθεια διερεύνησης του ρόλου της συλλογικής κατανάλωσης στην αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων, κυρίως μέσω του ρόλου που παίζει στο επίπεδο αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης. Παράλληλα, και δεδομένου ότι η κατάσταση των συλλογικών μέσων κατανάλωσης είναι σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα κρατικής παρέμβασης, η σχετική έρευνα μπορεί και πρέπει να συμβάλει στον εντοπισμό ορισμένων συγκεκριμένων επιπτώσεων της παρέμβασης αυτής.

Επιστρέφοντας στο θέμα των συγκεκριμένων κατευθύνσεων, θεωρούμε ότι η προσπάθεια συλλογής στοιχείων για την κατανομή στο χώρο των συλλογικών μέσων κατανάλωσης γενικά δεν είναι στις σημερινές συνθήκες η καλύτερη μεθόδευση. Η λογική αυτής της μεθόδευσης συνίσταται στην προσέγγιση της κοινωνικής κατανομής των συλλογικών μέσων κατανάλωσης μέσω της κατανομής τους στο χώρο. Αυτό επιτυγχάνεται με τη βοήθεια στοιχείων για το εύρος της περιοχής που εξυπηρετεί κάθε είδος τέτοιου μέσου κατανάλωσης και για την κοινωνική σύνθεση των ενοτήτων χώρου που επιλέγονται. Κατ' αυτόν τον τρόπο καταλήγουμε σε ένα σχήμα κοινωνικής κατανομής και κατανομής στο χώρο των «δυνητικών» καταναλώσεων (Preteceille, Pincon, Rendu, 1975, 91). Όμως σήμερα, στον ελληνικό χώρο, απουσιάζουν ορισμένες από τις βασικές προϋποθέσεις αυτής της μεθόδευσης.

Κατ' αρχήν, απουσιάζουν τελείως στοιχεία σχετικά με την εμβέλεια των διαφόρων συλλογικών μέσων κατανάλωσης, πράγμα που θα οδηγούσε αναγκαστικά σε αυθαίρετο καθορισμό των χωρικών ενοτήτων αναφοράς. Επίσης, είναι αμφίβολη η δυνατότητα πρόσβασης στα στοιχεία της ΕΣΥΕ που αφορούν την κοινωνική δομή των χωρικών ενοτήτων που συνθέτουν τον αστικό χώρο. Τέτοια στοιχεία υπάρχουν για την Αθήνα, αλλά και παρωχημένα είναι και αναφέρονται αποκλειστικά σε επίπεδο δήμων και κοινοτήτων (ΕΣΥΕ, 1982) που ως ενότητες διερεύνησης δεν ενδείκνυνται και λόγω των μεταξύ τους ανισοτήτων αλλά και της αναντιστοιχίας τους με τη χωρική εμβέλεια των περισσότερων συλλογικών μέσων κατανάλωσης. Σημαντικές επιπλέον δυσκολίες προκύπτουν από το γεγονός ότι ο κοινωνικός διαχωρισμός του αστικού χώρου δεν είναι τόσο έντονος όσο στις περισσότερες ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, πράγμα που θέτει σε αμφισβήτηση και συνολικά την εξεταζόμενη μεθοδολογική κατεύθυνση αφού ελαχιστοποιεί ουσιαστικά τη σημασία της διερεύνησης των «δυνητικών» καταναλώσεων.

Μια άλλη δυσκολία που εγγράφεται στο πλαίσιο αυτής της κατεύθυνσης είναι ο καθορισμός ενός εξαντλητικού καταλόγου των συλλογικών μέσων κατανάλωσης, ώστε να καθοριστεί με σαφήνεια το εύρος του πεδίου διερεύνησης. Η δυσκολία αυτή δεν προέρχεται από κάποια ειδικά προβλήματα που παρουσιάζει η μετατροπή του εννοιολογικού εργαλείου «συλλογική κατανάλωση» σε εμπειρικές κατηγορίες. Η αδυναμία μέτρησης των εννοιολογικών εργαλείων ή, πράγμα που είναι ουσιαστικά το ίδιο, ο ακριβής καθορισμός του περιεχομένου τους στο επίπεδο της συγκεκριμένης πραγματικότητας είναι, ως γνωστόν, λάθος πρόβλημα. Η δυσκολία σαφούς καθορισμού του πεδίου διερεύνησης προέρχεται βασικά από την αδυναμία να υπάρξει θεμελιωμένη εκτίμηση για την κοινωνικοποιημένη κατανάλωση με βάση στοιχεία που αναφέρονται αποκλειστικά σε αυτήν. Ο χαρακτήρας των διαφόρων πρακτικών κατανάλωσης δεν είναι συνήθως ομοιογενής σε σχέση με το διαχωρισμό «κοινωνικοποιημένη/μη κοινωνικοποιημένη» κατανάλωση. Επιπλέον, η αντίθεση αυτή δεν συμπίπτει με το διαχωρισμό «ατομική/συλλογική» κατανάλωση, αφού και οι ατομικές καταναλώσεις μπορούν να αποτελούν κοινωνικοποιημένες καταναλώσεις όσον αφορά στην πραγματική ιδιοποίηση του καταναλωνόμενου προϊόντος ή υπηρεσίας. Εξάλλου, πολύ συχνά κάποιες πρακτικές προϋποθέτουν ταυτόχρονα και κοινωνικοποιημένες και μη κοινωνικοποιημένες μορφές κατανάλωσης (π.χ. άθληση σε δημόσια αθλητική εγκατάσταση με εξάρτυση αγορασμένη από κατάστημα αθλητικών ειδών). Είναι, κατά συνέπεια, απαραίτητο στο πλαίσιο έρευνας για τα συλλογικά μέσα κατανάλωσης να συγκεντρώνονται στοιχεία και για τις παραπληρωματικές ατομικοϊδιωτικές καταναλώσεις, στο βαθμό που θέλουμε να έχουμε τη δυνατότητα να καταλήξουμε σε ουσιαστική ανάλυση της θέσης της συλλογι-

κής κατανάλωσης στο πλαίσιο του συνόλου των πρακτικών κατανάλωσης (Preteceille, Pincon, Rendu, 1975, 102-104). Αυτό σημαίνει ότι πρέπει να υπάρχει η δυνατότητα να προκαθοριστεί σε ικανοποιητικό βαθμό το πεδίο διερεύνησης που αναφέρεται στο σύνολο των μορφών κατανάλωσης. Στο σημείο αυτό τίθενται σοβαρά προβλήματα λόγω της πολυμορφίας των εναλλακτικών καταναλώσεων, που εμποδίζει σημαντικά τον εκ των προτέρων καθορισμό του πεδίου διερεύνησης. Το σχετικό εμπόδιο είναι μάλιστα σχεδόν αξεπέραστο στον ελληνικό χώρο, λόγω της απουσίας προηγούμενων ερευνών για τις εναλλακτικές αυτές καταναλώσεις.

Υπάρχουν, κατά συνέπεια, πολλοί λόγοι για τους οποίους η έρευνα είναι προτιμότερο να στραφεί στις πραγματικές και όχι στις «δυνητικές» καταναλώσεις. Για το σκοπό αυτό, πιστεύουμε ότι ενδείκνυνται μονογραφικές επεξεργασίες μεμονωμένων –ή κατά ομοιογενείς ομάδες– συλλογικών μέσων κατανάλωσης. Αντικείμενο των μονογραφιών αυτών πρέπει να αποτελέσει η ανάλυση των συνθηκών εμφάνισης και ανάπτυξης των εξεταζόμενων μέσων κατανάλωσης, των συγκεκριμένων συνθηκών παραγωγής και κυκλοφορίας τους, της μορφολογίας του δικτύου τους καθώς και των κοινωνικών χαρακτηριστικών της πελατείας τους. Θα πρέπει, επίσης, να διερευνηθούν και οι άλλες μορφές καταναλωτικών πρακτικών της πελατείας αυτής, ώστε έχοντας κάποιες συνολικές εικόνες των πρακτικών κατανάλωσης να μπορούμε να εκτιμήσουμε τη θέση της συλλογικής κατανάλωσης μέσα σ' αυτές.

Αντίθετα, η μονογραφική επεξεργασία χωρικών ενοτήτων περιορισμένης έκτασης, παρά τη δυνατότητα ευκολότερης πραγματοποίησής της, δεν προσφέρεται για την επίτευξη των ίδιων στόχων. Πολλές από τις κριτικές που απευθύναμε στην αρχική μεθοδολογική κατεύθυνση που εξετάσαμε ισχύουν και στην περίπτωση αυτή, ενώ, παράλληλα, το χωρικά περιορισμένο πεδίο της αποκλείει τη σφαιρική προσέγγιση των καθοριστικών παραγόντων της θέσης και της κατάστασης των διαφόρων μέσων κατανάλωσης.

Αφετηριακό σημείο της έρευνας μπορεί να αποτελέσει σήμερα μια υπόθεση που, όπως εκείνη που σκιαγραφήσαμε προηγουμένως, να βασίζεται, αφ' ενός στη συνοχή και τη λειτουργικότητα του εννοιολογικού εργαλείου της συλλογικής κατανάλωσης και, αφ' ετέρου, σε ορισμένα χαρακτηριστικά της τελευταίας στον ελληνικό χώρο. Η μεθοδολογική αυτή κατεύθυνση πιστεύουμε ότι εμπεριέχει τη δυνατότητα ελέγχου του εννοιολογικού εργαλείου, ώστε να οδηγήσει, με την αναδιατύπωση ή και την απόρριψή του, στην επεξεργασία νέων θεωρητικών προτάσεων, νέων ερευνητικών υποθέσεων και κατά συνέπεια στη διεξαγωγή νέων ερευνών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Burgel G., 1970, *La condition industrielle à Athènes*, Αθήνα, EKKE-CNRS.

Capian A., 1979, Reflexions sur les déterminations de la socialisation du capital variable, *Issues*, 4, 67-82.

Castells M., 1972, *La question urbaine*, Λονδίνο, Παρίσι, Maspero.

—, 1984, *The city and the grassroots*, Λονδίνο, Ed. Arnold.

Chantrein M., Pincon M., Preteceille E., Rendu P., 1976 και 1977, *Indicateurs d'équipements collectifs en region parisienne*, Παρίσι, C.S.U., 2τ.

Chombart de Lauwe P.H., 1975, «Les intérêts contre les besoins. La double nécessité», *La Pensée*, 180, 122-39.

Decaillot M., Preteceille E., Terrail J.P., 1977, *Besoins et mode de production*, Παρίσι, ed. Sociales.

Edel M., 1982, «Home ownership and working class unity», *I.J.U. R. R.*, 6, 205-22.

ΕΣΥΕ, 1982, *Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού-κατοικιών*, 1971, τ. V., Αθήνα.

Godard F., 1975, «Classes sociales et mode de consommation», *La Pensée*, 180, 140-63.

Gregory D., 1982, *Regional transformation and industrial revolution*, Λονδίνο, Macmillan.

Grevet P., 1975, «Le moment objectif et le moment subjectif des besoins», *La Pensée*, 180, 105-21.

—, 1976, *Besoins populaires et financement public*, Παρίσι, ed. Sociales.

Harloe M., 1981, «The recommodification of housing» στο Harloe M., Lebas E. (επιμ.), *City, class and capital*, Λονδίνο, ed. Arnold.

—, 1984, «Sector and class: a critical comment», *I.J.U. R. R.*, 8, 228-37.

Harvey D., 1982, *The limits to capital*, Οξφόρδη, Blackwell.

Καμούτση Π., Μαλούτας Θ. (υπό δημοσίευση), *Καθεστώς κατοχής της κατοικίας, οικονομικός ορθολογισμός και στεγαστικές συνθήκες*.

Kemeny J., 1980, «Home ownership and privatisation», *I.J.U. R. R.*, 4, 372-88.

Κοτζαμάνης Β., Μαλούτας Θ., 1985, «Η κρατική παρέμβαση στον τομέα της εργατικής-λαϊκής κατοικίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 56, 129-54.

Lojkine J., 1976, «Contribution to a marxist theory of capitalist urbanisation», στο Pickvance C.G. (επιμ.), *Urban Sociology*, Λονδίνο, Tavistock, 119-46.

—, 1977, *Le marxisme, l'Etat et la question urbaine*, Παρίσι, P.U.F.

Magri S., 1975, «Besoins sociaux et politique du logement», *La Pensée*, 180, 88-104.

Maloutas Th., 1982, *Contribution à l'étude de la place des équipements collectifs de consommation dans le contexte athénien*, Thèse de doctorat de 3e cycle, Université de Paris-X.

—, 1986, «Les équipements collectifs de consommation en Grèce. Problèmes actuels de la recherche», *Villes en Parallèle*, 9, 114-124.

Massey D., 1984, *Spatial divisions of labour*, Λονδίνο, Macmillan.

Moynot J.L., 1975, «Déterminations sociales et individuelles des besoins», *La Pensée*, 180, 61-87.

Pahl R.E., 1984, *Divisions of labour*, Οξφόρδη, Blackwell.

Pickvance C.G., 1976, «Historical materialist approaches to urban sociology», στο Pickvance C.G. (επιμ.), *Urban Sociology*, Λονδίνο, Tavistock, 1-32.

Pincon Mich., 1978, *Besoins et habitus*, Παρίσι, C.S.U.

Pincon Mon., 1979, *Espace social et espace culturel. Analyse de la distribution sociospatiale des équipements culturels et éducatifs en region parisienne*, Παρίσι, C.S.U.

Pincon-Charlot Mon., Rendu P., 1981, *Espace des équipements collectifs et ségregation sociale*, Παρίσι, C.S.U.

Pratt G., 1982, «Class analysis and urban domestic property: a critical reexamination», *I. J.U. R. R.*, 6, 481-502.

Preteceille E., 1975, «Besoins sociaux et socialisation de la consommation», *La Pensée*, 180, 22-60.

—, 1981, «Collective consumption, the state and the crisis of capitalist society», στο Harloe M., Lebas E. (επιμ.), *City, class and capital*, Λονδίνο, ed. Arnold, 1-16.

Preteceille E., Pincon Mon., Rendu P., 1975, *Equipements collectifs, structures urbaines et consommation sociale*, Παρίσι, C.S.U.

Preteceille E., Terrail J.P., 1985, *Capitalism, consumption and needs,* Οξφόρδη, Blackwell.

Redclift N. και Mignone E. (επιμ.), 1985, *Beyond employment. Households, gender and subsistence,* Οξφόρδη, Blackwell.

Saunders P., 1978, «Domestic property and social class», *I.J.U. R. R.*, 2, 233-51.

—, 1984, «Beyond housing classes: the sociological significance of private property rights and means of consumption», *I.J.U. R. R.*, 8, 202-27.

Σορώκος Ε., 1975, «Δομή της κατοικίας και κοινωνικοποίηση», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 23, 142-49.

Smith J., Wallerstein E., Evers H.-D. (επιμ.), 1984, *Households and the world economy,* Μπέβερλυ Χίλς, Sage.

Terrail J.P., 1975, «Production des besoins et besoins de production», *La Pensée*, 180, 6-21.

—, 1975α, «Besoins, consommation et occultation des rapports de production», *La Pensée*, 180, 164-84.

Théret B., 1982, «Collective means of consumption, capital accumulation and the urban question: conseptual problems raised by Lojkine's work», *I.J.U. R. R.*, 6, 345-71.

Thorns D., 1981, «The implication of differential rates of capital gain from owner occupation for the formation and development of housing clacces», *I.J.U. R. R.*, 5, 205-27.

Τσουκαλάς Κ., 1986, «Εργασία και εργαζόμενοι στην πρωτεύουσα: αδιαφάνειες, ερωτήματα, υποθέσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 60, 3-71.